

Uthavner i verdensklasse

En statusoppdatering høsten 2017

Bakgrunn

Agders historiske uthavner er særegne og godt bevarte kulturmiljø av internasjonal betydning. Det er en regional prioritert oppgave å styrke vernet og kunnskapen om uthavnene, og fylkespolitikkerne i Aust- og Vest-Agder har vedtatt at de sammen skal arbeide for at uthavnene på Sørlandet får status som verdensarv (UNESCO). Arbeidet er forankret i Regionplan Agder 2020 sin satsning på gode opplevelser og økt attraktivitet.

Våren 2016 vedtok fylkespolitikkerne i Aust- Agder og Vest-Agder strategien Uthavner i verdensklasse og opprettelsen av et prosjekt med samme tittel. Prosjektet startet i september 2016 med ansettelsen av en prosjektleder i en stilling som er delt mellom de to fylkeskommunene.

I strategien er det formulert en målsetning om regionen skal "etablere et utviklingsorientert og tverrvitenskapelig samarbeid om forvaltning, formidling og utvikling i Agders uthavner og legge til rette for en dynamisk og bærekraftig håndtering av endringer i Agders uthavner." Videre trekkes det frem at arbeides som legges ned i prosjektet skal ha høy faglig kvalitet, og kunne brukes som grunnlag for en potensiell søknad om verdensarvstatus.

Målsetningen i strategien er videre formulert som fire delmål:

1. Bevare – ta vare på uthavnene
2. Formidle – styrke lokal kunnskap og engasjement
3. Vite – forskning og dokumentasjon
4. Utvikle – innovasjon og samhandling

Prosjektet har nå pågått i drøye 14 måneder, og vi vil med dette notatet gi en oppsummering av noen av de viktigste aktivitetene som har funnet sted i prosjektet, hvilke utfordringer vi ser og hvordan vi vil angripe de fremover.

Organisering av prosjektet

Prosjektet er et fellesprosjekt mellom Aust-Agder og Vest-Agder fylkeskommune. Det er ansatt en prosjektleder, Hege Martinsen, med delt kontorsted mellom Fylkeskonservatoren i Vest-Agder og kulturminnevernseksjonen i Aust-Agder. Hun har ansvaret for å administrere prosjektet og gjennomføre aktiviteter, i tett samarbeid med kolleger og samarbeidspartnere.

Det er nedsatt en styringsgruppe og en arbeidsgruppe for prosjektet som skal gi prosjektet en strategisk retning. Gruppene består av representanter fra kommune (se under), regionalsjefene i de to fylkeskommunene, kulturvernleder i Aust-Agder, fylkeskonservatoren i Vest-Agder og prosjektleder.

Kommunene er de viktigste samarbeidspartnere i prosjektet. Av hensyn til å skape effektive prosesser og en håndterlig gruppe i prosjektet, har vi valgt å arbeide spesielt tett med to pilotkommuner og to referansekommuner, som alle er representert i prosjektets styringsgruppe og arbeidsgruppe. Disse kommunene er:

- Arendal kommune med uthavnen Merdø (pilot)
- Lindesnes kommune med uthavnen Svinør (pilot)

- Farsund kommune med uthavnene Loshavn og Eikvåg (referanse)
- Tvedestrand kommune med uthavnen Lyngør (referanse)

Flere eksterne samarbeidspartnere bidrar også i prosjektet med sin fagkunnskap, for eksempel Riksantikvaren, Norsk kulturminnefond, de regionale museene, Nasjonalmuseet i København og Norsk maritimt museum m.fl.

HERICOAST

HERICOAST er tittelen på et interreg-prosjekt¹ med deltakere fra seks europeiske regioner. Gjennom felles workshoper og befaringer, skal prosjektdeltakere fra seks europeiske regioner utveksle erfaringer og sammen bidra til mer helhetlig forvaltning av kulturminner i kyst- og elveregioner. Vest-Agder fylkeskommune er lead-partner i prosjektet og uthavnene brukes som vår case. Så langt har det vært avholdt fire workshop i prosjektet; åpningsworkshop i Ny-Hellesund sommeren 2016, Tulcea i Romania høsten 2016, Castilla y Leon i Spania våren 2017 og Molise i Italia høsten 2017. Fra Agder har det deltatt representanter fra både fylkeskommunene og kommunene på hver av disse workshopene.

Hva er utfordringene i uthavnene?

Utfordringen knyttet til uthavnene er mange, blant annet:

- Endringer i bygningsmiljø som følge av fortetting, nybygg, rivning, oppussing og endring av fasader.
- Påkjenninger for bygningsmiljøet som følge av et våtere og villere klima.
- Økt turisme – dette kan være både en mulighet, men også en utfordring.
- Demografisk endring i uthavnene, der tendensen er at den lokale forankringen svekkes.
- Høye tomtepriser og press på arealene langs sjøene setter kulturmiljøet under press.
- Ulike grupper med ulike interesser i uthavnene – for eksempel kan fastboende, feriegjester, besøkende, kommune, fylkeskommune og reiselivsnæringen ha uforenelige interesser.
- Manglende skjøtsel av kulturmiljø.

Kompleksiteten i utfordringer krever en tverrfaglig tilnærming og tiltak rettet mot ulike aktører. Vi prøver derfor å arbeide bredt, med tiltak / aktiviteter rettet mot både forvaltningen (ulike fagsektorer), huseiere, reiselivsnæringen m.fl.

Regionalt anser vi uthavnene som et helhetlig kulturmiljø. Til tross for lokale variasjoner, deler uthavnene et felles opphav og en felles historie som knytter dem sammen. Som kulturmiljø har uthavnene også mange fellestrekk når det kommer til bygningsmiljø og historiske spor i landskapet. Det er derfor en målsetning regionalt at uthavnene skal ha en mest mulig koordinert og langsiktig forvaltning. Dette er krevende fordi ansvaret for forvaltningen av uthavnene er spredt over flere kommuner og to fylkeskommuner, som alle har ulike forutsetninger, kunnskap og interesser når det gjelder uthavnene.

¹ Interreg er EUs program for å fremme sosial og økonomisk integrasjon over landegrensene gjennom regionalt samarbeid. Programmet ble etablert i 1990 for å styrke samarbeidet mellom naboregioner som var delt av nasjonale grenser. Norge har vært med siden 1996.

Tiltak rettet mot forvaltningen på kommunalt og fylkeskommunalt nivå

Som nevnt over anser vi uthavnene som et helhetlig kulturmiljø med stor betydning for hele regionen og som derfor fortjener en koordinert og langsiktig forvaltning. I prosjektets første fase har det vært viktig å få kunnskap om uthavnene vi arbeider med i prosjektet, bli kjent med de utfordringer og behov kommunene har i forvaltningen av uthavnene og opparbeide et godt samarbeid mellom kommunene og mellom kommune og fylkeskommune.

Kompetanseheving har også vært en prioritert oppgave. Våren 2017 gjennomførte vi et kurs for ansatte i kommunene og fylkeskommunene i plan- og bygningsrett med et særlig fokus på kulturminner og kulturmiljø. Som en oppfølging av dette er vi, i samarbeid med kulturminnevernseksjonen i Aust-Agder og Fylkeskonservatoren i Vest-Agder, i gang med å planlegge et kurs om bygningsvern for byggesaksbehandlere og andre aktuelle grupper i kommunene. I forlengelsen av dette seminaret, vil vi gjerne tilrettelegge for en debatt rundt temaene arkitektur, tilpasning, nybygg, fortetting og bevaring. Som en del av verdiskapningsprosjektet *Uthavner som besøksmål* (se under) har vi avholdt en samling for kommuner og reiselivsnæringen, og planlegger en avslutningskonferanse med et faglig innhold relatert til bærekraftig reiseliv og verdiskapning.

Tiltak rettet mot huseiere og andre med interesser i uthavnene.

Huseierne er de viktigste aktørene når det gjelder bevaring av uthavnene, og uten et godt samarbeid med huseieren er det vanskelig å bevare uthavnenes kulturmiljø. Vårt inntrykk er at de fleste som eier et hus i en uthavn er stolte av huset de eier og av stedets historie og betydning. Kunnskapen om riktig istandsetting, materialvalg og hvilke muligheter og begrensninger som finnes for restaurering og tilbygg innen verneområder er imidlertid varierende. Fylkeskommunene forsøker i sitt daglige virke å være på tilbudssiden når det gjelder rådgivning og informasjon, og i denne perioden har vi i tillegg hatt et spesielt fokus på huseiere i uthavnene. Gjennom god dialog med Norsk kulturminnefond har vi også fått de med på å prioritere søknader om midler til istandsetting av kulturminner i uthavnene.

For å nå frem til huseierne har vi sendt brev pr. post, holdt foredrag ved ulike anledninger og viktigst avholdt folkemøter i uthavnene Loshavn, Svinør, Arendal og Lyngør i mai 2017. Tema for folkemøtene var:

- Informasjon om prosjektet Uthavner i verdensklasse og fylkeskommunens arbeid med bygningsvern.
- Informasjon fra kommunene om aktuelle saker. For eksempel orienterte Arendal kommune om oppstart av reguleringsplan for Merdø og omkringliggende områder, Tvedestrand kommune informerte om brannsikring, Lindesnes kommune orienterte om vann- og avløpsanlegg for Svinør og Farsund kommune orienterte om sitt arbeid med kulturminneplaner.
- Norsk kulturminnefond v/ Einar Engen orienterte om tilskudd til istandsetting av verneverdige kulturminner i privat eie.
- Niels Bonde fra Nasjonalmuseet i København orienterte om dendrokronologi (årringsdatering av tømmer) og bygninger alder.

Det var stort oppmøte til folkemøtene og vi møtte vi mange engasjerte og nysgjerrige huseiere. De fleste gav uttrykk for å være positive til prosjektet og til den informasjonen som ble gitt, men enkelte uttrykte også bekymring for utviklingen i uthavnene med tanke på høye boligpriser, press på

arealer, endringer i bygningsmiljø og en økning i andelen turister. Enkelte uttrykte også en skepsis til forvaltningens "innblanding" i uthavnene. Dette er relevante innspill som vi tar med oss videre.

Verdiskapning og reiseliv

Våren 2017 søkte vi Riksantikvarens verdiskapningsprogram om støtte til å gjennomføre en mulighetsstudie om uthavnene som besøksmål, og fikk et tilskudd på kr 300 000,-. I vår søknad la vi vekt på at uthavnene er attraktive besøksmål og at det er grunn til å tro at de vil bli stadig mer populære i årene som kommer. Uthavnene er et verdifullt fellesgode for regionen som markedsføres av både kommunene og reiselivsnæringen i regionen, men uten at det finnes en infrastruktur i uthavnene som gjør dem egnet til å ta imot besøkende på en god måte. Målene med mulighetsstudien er derfor å være i forkant av en økning i andelen besøkende og belyse muligheter og utfordringer for uthavnene i et besøksperspektiv. Videre skal mulighetsstudien belyse behovet for ny infrastruktur og andre tiltak som kan redusere slitasjen på kulturmiljøet og naturen, og balansere tilgjengelighet for allmenheten mot fastboende og feriegjesters behov for privatliv.

Mulighetsstudien startet opp med et møte for kommunene og reiselivsnæringen i mai 2017. Nå er Asplan Viak, på oppdrag fra fylkeskommunen, i ferd med å kartlegge infrastrukturen i uthavnene og foreslå alternative løsninger. I januar eller februar 2018 vil vi ferdigstille mulighetsstudien og avholde en fagsamling for kommuner og reiselivsnæring med presentasjon av funn og andre relevante tema. Vi håper at mulighetsstudien vil være et viktig kunnskapsgrunnlag for fylkeskommunene, kommunene og reiselivsnæringen, og at vi vil få mulighet til å teste ut noen av de foreslåtte tiltakene fremover.

For øvrig pågår det to andre verdiskapningsprosjekt som handler om uthavner og der fylkeskommunene deltar som samarbeidspartnere. Det ene prosjektet er i regi av Norsk maritimt museum som kartlegger kulturminner under vann ved uthavnene og foreslår et opplegg for formidling. Det andre prosjektet er en kulturproduksjon i regi av Blåsen kunsthavn, der de vil bruke historier fra uthavnene i en scenekunstnerisk sammenheng.

Forskning og ny kunnskap

Vi har behov for ny kunnskap om uthavnene. Både historisk kunnskap om utviklingen av uthavnene, om deres funksjon, om dagliglivet i uthavnene med mer. Videre ønsker vi oss mer kunnskap om uthavnene i et internasjonalt perspektiv, som viktige ledd i handelsruten mellom Østersjøen og Nordsjøen. Og vi trenger mer kunnskap om hvordan vi kan ta vare på uthavnene i tiden som kommer – bevare dem, formidle historien og tilrettelegge for verdiskapning.

For å skaffe oss denne kunnskapen samarbeider vi med flere relevante aktører. I 2016 leverte UiA, i samarbeid med fylkeskommune, en søknad til Horizon 2020-programmet. Dessverre fikk vi ikke uttelling for den søknaden, men samarbeidet med UiA og mange av problemstillingene i søknaden har vi tatt med videre. Sammen med UiA arbeidet vi frem en søknad om forprosjektstøtte fra Regionalt Forskningsfond Agder våren 2017 og fikk et tilskudd på kr 200 000,-. Midlene skal brukes til å kvalifisere oss til nasjonale eller europeiske forskningsprogram, og vi er nå i dialog med UiA, Riksantikvaren, NIKU og Universitetet i Tromsø med mål om en felles søknad til et nasjonalt hovedprogram. Stikkord for en søknad vil være forvaltning av kulturmiljøer i utvikling, konfliktelement / interessekonflikter og kulturmiljø som ressurs for regional utvikling.

Når det gjelder historisk kunnskap og kunnskap om kulturmiljøene i uthavnene, vil vi trekke frem samarbeidet med Norsk maritimt museum som, gjennom sitt arbeid med marin arkeologi, kan gi oss ny kunnskap om uthavnene. I tillegg samarbeider vi med Nasjonalmuseet i København om

dendrokronologiske undersøkelser. Dette er en teknikk som gjør det mulig å fastsette alder på bygningene gjennom årringanalyse av tømmer. Flere slike undersøkelser kan samlet gi oss viktig kunnskap om fremvekst og utvikling av uthavnene.

Formidling av historie og opplevelser

Kunnskapen om uthavnen skal ikke bare avdekkes, den skal også formidles. Formidling er en prioritert oppgave hos Fylkeskonservatoren i Vest-Agder og kulturminnevernseksjonen i Aust-Agder, og så lenge dette prosjektet pågår benytter vi anledning til å holde et ekstra fokus på uthavnene. Så langt har vi benyttet kommunikasjonskanaler som; avisartikler, radiointervju og NRK Sørlandssendingen, nyhetsbrev for Regionplan Agder, brev til grunneiere, diverse foredrag, arkeologikafé, to kulturlunsjer om uthavner (disse er arrangert av Arendal kommune og er åpne for allmenheten) og film. Nettsiden Kystreise.no inneholder flere små og et par lengre filmer om uthavner. Disse er produsert av Lindesnes fymuseum v/ Jan Robert Jore, i samarbeid med fylkeskommunene. I tiden som kommer vil vi vurdere muligheten for en utstilling, samt en bok eller artikkelsamling.

Et annet aspekt ved kommunikasjon er det som formidles i uthavnene. Foreløpig er det lite informasjon i uthavnene – både om historien, kulturmiljøet og praktisk informasjon for besøkende. Behov for skilt og / eller digital kommunikasjon inngår i den pågående analysen gjennom verdiskapningsprosjektet og både plassering og innhold vil vurderes videre.

Aktiviteter i kommunene

I våre samarbeidskommuner er det mange engasjerte medarbeidere som har tatt initiativ til ulike aktiviteter relatert til uthavnene. For eksempel har Arendal kommune varslet oppstart av ny reguleringsplan for området Havsøya, Sandvigen, Torjusholmen, Rægevig, Rævesand, Gjessøya og Merdø. Denne planen vil ikke bare kunne sikre området et bedre juridisk vern og gi innbyggerne mer forutsigbarhet, men vil også kunne brukes som en referanse i prosjektet som den første "nye" reguleringsplanen av uthavner. Vi håper flere kommuner følger etter og regulerer sine uthavner.

Tvedestrand kommune er i gang med et omfattende felles brannvarslingsanlegg for den verneverdige bebyggelsen på Lyngør, mens Lindesnes kommune arbeider med nytt VA-anlegg og vurderer mulighetene for et felles brannvarslingsanlegg til Svinør. Både Farsund, Lindesnes og Arendal er også godt i gang med sine kulturminneplaner, der uthavnene vil ha en viktig rolle. Arendal kommune har i tillegg arrangert to faglunsjer om uthavner som har vært åpne for alle. Vi er takknemlige for den innsatsen kommunene legger i uthavnprosjektet og for det gode samarbeidet.

Avgrensning og definisjon

To spørsmål som stadig dukker opp når vi snakker om uthavner er: *Hva er egentlig en uthavn?* og *Hvor mange uthavner har vi på Agder?* Disse spørsmålene har vist seg å være kompliserte å svare på, fordi det finnes ulike forståelser og tolkninger av begrepet. Det har heller aldri vært gjort noen avgrensning eller utvelgelse av uthavner, og antallet vil naturlig nok variere med hvilke kriterier man legger til grunn.

Vi har gått gjennom ulike tolkninger av begrepet, og sammen med blant annet historikeren Dag Hunstad ved Høyskolen i Volda og Bjarne Sørensen hos Fylkeskonservatoren i Vest-Agder, har vi

satt opp følgende fem kriterier som vi mener forklarer hva en uthavn er og hva som skiller en uthavn fra annen tett og gammel trehusbebyggelse langs kysten av Agder.

1. Beliggenhet ut mot havet, i umiddelbar nærhet til skipsleia og med nær tilknytning til en historisk seilskipshavn på 1600- 1700- og 1800-tallet.
2. Uthavnene var sjelden bestemmelsessted, men var en del av den maritime infrastrukturen i europeisk sammenheng.
3. Næringsgrunnlaget i uthavnen var i hovedsak losing og sjøfart, og servicefunksjoner for besøkende seilskip.
4. Tettbebyggelse uten bystatus.
5. Uthavnene vokste frem ved siden av den offisielle byutviklingen som selvgrodde samfunn med uregulert (og til dels illegal) virksomhet. Statens merkantilistiske politikk med bruk av privilegier regulerte likevel uthavnene til en viss grad. En gradvis liberalisering fant sted, og gjennom los- og tollvesenet ble uthavnene stadig viktigere i forhold til statsforvaltningens overvåking av kysten.

Med utgangspunkt i disse kriteriene har vi forsøkt å vurdere hvorvidt aktuelle kulturmiljø langs agderkysten er uthavner. En del av disse er uten tvil historiske uthavner, som for eksempel Lyngør, Merdø, Brekkestø, Gamle Hellesund, Ny-Hellesund, Svinør, Loshavn, Rasvåg og Kirkehavn. Andre kulturmiljø kan ha hatt en mer uklar funksjon, for eksempel ved at næringsgrunnlaget har vært sammensatt med mer landbruk. Noen steder mangler vi også tilstrekkelig historisk forskning / kunnskap om, slik at det er behov for å gjøre et historisk kildearbeid før vi kan konkludere. I god tid før en eventuell UNESCO søknad bør denne prosessen være ferdigstilt slik at vi kan gjøre et kvalifiserte valg om hvilke uthavner som kan være aktuell for denne statusen.

I prosjektet uthavner i verdensklasse ser vi uthavnene i et *forvaltnings- og bevaringsperspektiv*. Det vil si at når vi prioriterer innsats og ressurser, legger vi ikke bare vekt på uthavnenes historiske karakter og betydning, men også stor vekt på hvorvidt uthavnen og området rundt er godt bevart.

Uthavnene som verdensarv?

Det er en vedtatt målsetning fra fylkespolitikkerne i både Aust- og Vest-Agder at uthavnene skal komme i posisjon til å søke om en plass på UNESCOs liste over verdensarv. For å få kunnskap om hva verdensarv innebærer og hva som skal til for komme dit, har fylkeskommunene valgt å sende en representant på kurs og på årlige samlinger for nordiske verdensarvområder. Signalene fra nasjonale myndigheter så langt har vært at det trolig ikke vil bli noen nye norske nominasjoner på en god stund, men at de likevel er positive til vårt arbeid med uthavnene. Videre vet vi at slike prosesser både tar lang tid og krever mye forarbeid. For eksempel brukte Rjukan-Notodden ti år på å komme inn på listen.

Inntil videre må vi, på regionalt og kommunalt nivå, vise at vi er i stand til å ta vare på uthavnene og sikre dem et godt vern. I forbindelse med en eventuell UNESCO-søknad vil bevaring og god forvaltning være viktige kriterier i utvelgelsen av hvilke uthavner som "fortjener" en plass på den prestisjetunge listen. Lokalt engasjement er også viktig i forbindelse med en UNESCO-søknad.

Veien videre

Dette notatet har vist at det pågår en rekke aktiviteter og prosesser som på ulike måter har betydning for vår kunnskap om uthavnene og for forvaltningen av dem. I prosjektets siste fase (frem mot 2019) gjenstår det å lande og / eller videreutvikle disse på en god måte. En del "nye" aktiviteter står også på agendaen, for eksempel skal vi holde flere kurs for byggesaksbehandlere m.fl. i

kommunene, arbeide med formidling og utarbeide en felles mal for skilting. Det pågående verdiskapningsprosjektet håper vi kan videreutvikles med nye tiltak.

En koordinert, bærekraftig og langsiktig forvaltning av uthavnene krever en kunnskapsbasert prosess, en god dialog og tilstrekkelig tid. Prosjektperioden så langt har derfor handlet mye om modning av tanker og idéer, samt innsamling av kunnskap og avdekking av kunnskapsbehov. Ny forskning og kunnskap vil prioriteres fremover, i samarbeid med UiA og andre kunnskapsinstitusjoner.

I arbeidet med uthavnene har det blitt klart for oss at det er krevende å få til en helhetlig og bærekraftig forvaltning av uthavnene. Ansvar er delt mellom flere kommuner og to fylkeskommuner, og det er flere hensyn som skal vurderes opp mot hverandre. Vi er veldig glade for at vi får noen nye reguleringsplaner på plass i prosjektperioden og vi vil ta lærdom av disse prosessene. I tillegg ser vi at det er behov for noen felles regionale retningslinjer for arealbruk og arkitektur, herunder nybygg, tilbygg, fortetting og fasadeuttrykk. Tilgjengelighet, opplevelser og informasjon i uthavnene bør også koordineres regionalt slik at uthavnene, også utad, fremstår som et helhetlig kulturmiljø.